

An Analysis of the Current Anti-Approximation Movement within Sunni

Mahmood Akbari*
Reza Shokrani**

Abstract

The Holy Quran emphasizes the Islamic Ummah approximation. But a group among Shi'a and Sunni for various reasons disagreed with it. This article is about an anti-approximation group within Sunni. After dividing them into different groups, it explains and criticizes the causes of their opposition according to the induction in their original books. The output of the paper is that their opposition to the Islamic approximation process is unjustified and often stems from their mistaken approach and analysis of the subject of approximation.

The word “تقريب” approximation derived from the root “ق ر ب”, means closeness and connectivity, technically is a serious effort to strengthen the relations between the followers of the two main religions of Islam by understanding the differences between them and eliminating the negative consequences of these differences. In other words, approximation means the approaching and closing of the followers of the Islamic faiths in order to become acquainted with each other through the realization of empathy and religious brotherhood on the basis of common Islamic principles, or to cooperate in promoting and preserving religious unity and disregarding each other in cases of conflict. In fact, the outcome of approximation is the movement towards the unity of Islamic Ummah. So clearly, the movement of approximation does not take into account the elimination of particular religious groups and their integration into one another.

By the anti-approximation process we mean a collection of anti-proximate groups and people within the Sunni community, who explicitly or implicitly denied unity with Shi'a, believe it is impossible and opposed it. According to the type and severity of their opposition, they are divided into three categories:

Individuals and groups that express their explicit reject to the issue of the approximation of Islamic nation and, so severely tend to denigrate the approximation, even through the names of their written books and sources, they are called the opponents. The adversaries are those whose general views towards the Shi'a is such that they do not express their only explicit opposition to the approximation, though they have not explicitly and directly opposed the approximation. Since the anti-approximation movement also consists of people, which initially coincided with the current approximation, but later expressed their opposition to it via returning from their own ideas, we named them the quitters.

* Ph. D. Student of Quran and Hadith Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran

shahrudi@um.ac.ir

** Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, University of Isfahan, Isfahan, Iran

(Responsible author)

shokrani.r@gmail.com

Received: 05.02.2019

Accepted: 24.07.2019

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

[Doi: 10.22108/coth.2019.115434.1237](https://doi.org/10.22108/coth.2019.115434.1237)

The reasons for the opposition to the anti-approximation movement are centered around four axes: 1. The irreducibility of the Shiite religion due to the belief in the permissibility of murdering of the opposition and not expressing it based on the belief of Taqiyah; 2- The existence of basic and inherent differences between Shi'a and Sunni, such as belief in distortion The Qur'an, and the curses of some of the Prophet Companions and respectable ones of Sunnis; 3 - lack of proper response and the contradictory of shi ia behaviors to approximation for the Shi'ism of Sunnis; and 4- the political and religious interferences in Sunni areas.

The movement has always considered historical differences as a factor in the impossibility of exposing any kind of approximation. This process, which does not have a thorough analysis of the approximation of religions and its requirements, has itself become a problem for the Islamic world by denying and rejecting any interaction with Shi'ism. The current trend calls for approximation to mean the intellectual and cultural unification of all muslims according to its beliefs, and because of the impossibility of such an act, it has not supported the approximation of the Islamic Ummah and imposed irreparable costs on Islamic societies. Focusing on differences and lack of attention to commonalities, and in this way, believing in root divisions and discrepancies and misleading Shiites, extreme pessimism in attributing any anti-approximation measures to the Shia, unilateralism and narrative in expressing Shi'a beliefs such as disagreeing Shiites with Islam And being in line with the enemies, are among the mechanisms of justifying their opposition to the issue of approximation, which, in accordance with their prejudiced subjectivity, impose on the minds of the audience and on the world of Shi'ism. The tactical and cross-sectional look in terms of group interests and the neglect of their own anti-approximation measures, with a negative focus on Shiite beliefs, and the justification of the same issues in internal beliefs, are some main criticisms of their views. Therefore, none of the reasons in opposing the approximation of the Islamic Ummah, based on the Qur'anic verses, the traditions and the rationality of the wisdoms, is not justified.

Keywords: Islamic nation, unity, approximation, Sunni, anti-approximation movement.

Bibliography

- The Holy Quran.
- Ibn Abel Hadid, Ezzedine (1418), *Explanation of Nahj ol-Balaghah*, research by Mohammad al-Nemri, Beirut: Dar al-Kotob al-Elmieh.
- Ibn Athir, Ezzedine (1374), *The Complete History*, translated by Mohammad Hossein Rouhani, Tehran: Asatir Publication.
- Ibn Hajar, Ahmed (1404), *at-Tahzib ot-Tahzib*, Beirut: Dar al-Fekr.
- Ibn Faris, Ahmed (1423), *Mu'jam Maghayeys al-Loghah*, research by Salam Mohammad Haroon, Damescus: Ittehad el-Ketab el-Arab.
- Ibn Manzur, Mohammad (1423), *Lesan ol-Arab*, Cairo: Dar al-Hadith.
- Ibn Hesham, Abd ol-Malek (1411), *Biography of the Prophet*, Beirut: Dar al-Geel.
- Abol Hoseini, Rahim (1384), " The Pioneers of Approximation Ayatollah Boroujerdi Sign of Sincerity," *the idea of Approximation* ", No. 5, from 99 to 118.

- Aby Davood, Soleiman (1420), *Sunan abi-Dawud*, Cairo: Dar al-Hadith.
- Ahmad, Amin (1427), *Inviting to Approximation with Shia*, Sudan.
- Elahi Zahir, Ehsan (1403), *ash-Shi'a and Al-Quran*, Lahore: The Translation agency of as-Sunnah.
- Amin, Ahmed (1376), *Muslim Pioneers of Modernity in a New Age*, Translated by Hasan Eshkevari, Tehran: Scientific and Cultural Company.
- Bukhari, Mohammad (1410), *Sahih al-Bukhari*, second edition, Egypt: Ministry of Endowments.
- Boroumand Aalam, Abbas (1359), *Culture of Approximation*, Tehran: Islamic Societies University Press.
- bin Baz, Abdol Aziz (1428), *at-Tabarrok vat-Tavassol and Peace with the Zionist enemy In two treatises between Waez Zade and Bin Baz*, Tehran: Mashar publication.
- Bahadori, Khodarahm (2006), "The Complete interview of Dr. Yusuf Qarazawi and Ayatollah Hashemi Rafsanjani, "Call of Islam", seventh year, No. 28. 53 to 62.
- Termezi, Muhammad (1419), *Sonan Termezy*, Egypt: Dar al-Hadith.
- Jarullah, Mosa (1369), *Pulley in the Criticism of Shi'a beliefs*, Lahur: al-Keilani Publication.
- Jerjisi, Khalid (1430), *The fatwa of the scholars of the Saudi Arabia*, Riyadh: The King Malek Fahd Publication.
- Javadi Amoli, Abdollah (2009), *Islam and International Relations*, Research by Saeed Batali, Qom: Asra Publication.
- _____ (2010), *Tasnim, Commentary of the Holy Quran*, Research by Heidar Ali Ayoubi, and others, Qom: Asra Publication.
- Johari, Ismael (1399), *Taj ol-Loghah and Sahah ol-Arabiya*, Research by Ahmed Attar, Beirut: Dar ol-Elm Lelmalayeen.
- Jizawi, Ashraf (annot. & appen), *Twelve Imams' Shiite The Heretic Beliefs*, Qairo: Dar al-Yaqin.
- Jihan, Ibrahim (1408), *The destruction of the darkness and the awakening of the sleeping*, Scientific Research Department.
- Hosseini, Abu Mohammad (1413), *A short statement in Shiite beliefs about the Prophet companions*.
- Hamavi, Yaghut (1397), *Mojam al-Boldan*, Beirut: Dar al-Sadr.
- Khamenei, Seyyed Ali, Information Center of the Office for the Publication of Works. <http://farsi.khamenei.ir/>
- Kharashi, Soleiman (1428), *Questions that led the Shia youth to the right*, riyadh:The king Fahad Library.

- Khatib, Moheb bod-Din (1433), *al-Khotut ol-Areezah*, Riyadh: Dar al-Montaqa.
- Dashti, Mohammad (2003), *Translation of Nahj al-Balaghah*, Sixth edition, Qom: Amir al-Momenin Cultural Research Institute.
- Diyari Bidgoli, Mohammad Taghi (2008), *An Introduction to the History of Quranic Sciences*, Second Edition, Qom: Qom University Press.
- Razi, Zayn ad-Din (1420), *Mokhtar as-Sahah*, fifth edition, Beirut: Maktab al-Asriyah.
- Ragheb, Hossein (1430), *al-Mofradat Fi Gharib al-Quran*, research by Safwan Adnan Davoodi, Dar al-Elm and dar al-Shamieh.
- Reza, Rashid (1366), *Al-Sunnah and Al-Shi'a al-Wahabiyah and al-Rafeza*, Cairo: Dar al-Manar.
- Roghab, Saleh (1424), *a reel for discovering the Shi'a beliefs*.
- Rozaati, Ahmed (1346), *Shiite and Sunni Dialogue*, Isfahan: Rowshan.
- Sabaei, Mostafa (1368), *Al-Sunnah and its place in Islami*, Amman: Dar al-Varaq.
- Serakhsi, Abu Bakr (1414), *Osool Serakhsi*, Beirut: Dar al-Kotob al-Elmeyyah.
- Said, Amir (1423), *Shia Map in the World*, Egypt: Center of al-Resalah.
- Saghaf, Hasan (1423), *al-Salafiyat ol-Wahhabiyah*, Oman: Dar el-Imam an- Nawawi.
- Savah, Muhammad (1431), *Al-Azhar's stance towards the twelve Imam Shiite*, Cairo: Dar al-Yosr.
- Shahatah, Saghar (2011), *Al-Azhar and Al-Shi'a the Other Aspect Disunity not Unity*, Egypt: al-Salafiyya Publication.
- Shamrani, Zohreh (1433), *The View of Persian Shia to Offenders*, Saudi Arabia.
- Sini, Said (1431), *The True Disunity between the Muslim scholar and the Shia*, Riyadh, The world Meeting for the Young Muslims Press.
- Tabatabaei, Mohammad Hossein (1367), *Interpretaton of al-Mizan*, Translated by Seyyed Mohammad Baqir Musavi, Fifth Edition, Tehran: Publication of Allameh Tabataba'i Foundation for Science and Technology.
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan (1372), *Majma ol-Bayan Fi Tafseer al-Quran*, Third Edition, Tehran: Naser Khosrow Publication,.
- Tabari, Ibn Jarir (1407), *History of Nations and Kings*; Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyyah.
- _____ (1420), *Jame ol-Bayan*, research by Ahmed Shaker, Riyadh: al-Resalah Institute.
- Abbas Hassan, Hassan (2010), *The Logical Context of Islamic Political Thought*, Translated by Mustafa Fazaeli, Third Edition, Qom: Boostane Ketab.
- Affani, Hossein (1431) *Arab Khomeini is Hassan Nasrallah*, third edition, Cairo: Dar al-Affani.

-
- Ghannoushi, Rashed (2002), *General Freedom in the Islam*, Translated by Hossein Saberi, Tehran: Scientific and Cultural Publication.
 - Fathi Shaghaghi, Ezzeddin (2007), *Shiite and Sunni Artificial Fray*, Translated and Introduction by Sayyid Hadi Khosroshahi, Tehran: World Assembly of Islamic Approaches to Approximation.
 - Firoozabadi, Mohammad (1426), *Ghamus al-Mohit*, Beirut: ar-Resalah Institute.
 - Qarazawi, Yusef (1999), *The Perspective of Islamic Society*, Translated by Abdolaziz Salimi, Tehran: Ehsan Publication.
 - Qortobi, Shams ad-Din (1423), *al-Jame Fi Ahkam el-Quran*, research by Hisham Samir, Riyadh: Dar Alem el-Kotob.
 - Ghafazi, Naser (1413), *The issue of Appriximation between Shi'a and Sunni*, Riyadh: Dar al-Tayebbeh.
 - Koleini, Mohammad (1430), *al-Kafi*, revised by Ali Akbar Ghaffari, Fourth Edition, Tehran: Dar el-Kotob ol-Islameyyah.
 - Malallah, Muhammad (1431 AH), *A collection of writings by Malallah in Shiite rejection*, Riyadh: Dar al-Montaqa.
 - Mokhtari, Mohammad Hossein (1397), *The Role of Approximation Strategy in the Realization of Islamic Unity, Second International Conference and Third National Conference of Islam and Transcendental Values*, Tehran: Shahid Rajae Tarbiat Modares University.
 - Masaeli, Mahdi (1393), *Leaders of Shiite Pioneers of Unity*, Fourth Edition, Mashhad: Sepideh Bavaran.
 - Motahari, Morteza (1364), *Imamate and Leadership*, Tehran: Sadra Publications.
 - _____ (1375), *Islamic Movements in the Last 100 Years*, Twenty-first Edition, Tehran: Sadra Publications.
 - Marafat, Mohammad Hadi (2009), *Qur'anic Sciences*, Tenth Edition, Qom: Tamhid Publication.
 - Movasseghi, Seyyed Ahmad (1370), *Unity Strategy in Islamic Political Thought*, Qom: Center for Publications of Islamic Propagation Office.
 - Mousavi Moghaddam, Ramadan (2012), *Thought in Islamic Unity*, Tehran: Avina's publication.
 - Mouseli, Abdollah (), *The truth of Shia so as not to be fooled*, Dar al-Iman, second edition.
 - Mohajer, Mohammad (1430), *Global Plan for the Dissemination of Shiism*,: Dar al-Jebha.
 - Mehrizi, Mehdi (2010), "The Approximation Structure of Islamic Religions", *Haft Aseman*, No. 47, 5 to 26.

- Mirjalili, Mohammad Mehdi (1393), "Ayatollah Boroujerdi and the Unity of Muslims", *Habl ol-Matin*, No. 6, 100 to 110.
- Neyshabouri, Muslim (1412), *Sahih Muslim*, revised by Mohammad Foad Abd ol-Baghi, Egypt: Dar al-Hadith.

الهیات تطبیقی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دهم، شماره بیست و یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

ص ۱۶۷ - ۱۸۰

واکاوی جریان معاصر ضد تقریب فریقین در درون اهل سنت

محمود اکبری* - رضا شکرانی**

چکیده

اندیشمندان مسلمان شیعه و سنی، با وجود اختلاف‌های نگرشی، در راستای اتحاد امت اسلامی، همواره اقدامات تقریب‌گرایانه را در اولویت هدف‌های خویش گنجانده‌اند؛ این اتحاد بر مبنای آیات قرآنی، روایات معصومین و سیره عقلا استوار است؛ اما گروهی در هر دو فرقه به دلیل‌های مختلف از پیوستن به جریان تقریب درونی امت اسلامی ابا ورزیده و با آن مخالفت کرده‌اند. در این مقاله جریان معاصر ضد تقریب در درون اهل سنت، مطرح شده است و با استقراء در کتاب‌های آنان، علت‌های هم‌نابودن آنان با جریان تقریب، استخراج و با توجه به نوع و شدت مخالفتشان، در سه دسته معارضان، مخالفان و مرتدان تقریب تحلیل شده‌اند. همچنین دیدگاه‌هایشان نقد شد تا معلوم شود دلایل آنان برای مخالفت با جریان تقریب امت اسلامی، ناموجه و بیشتر ناشی از رویکرد و تحلیل اشتباه آنان نسبت به موضوع تقریب است.

واژه‌های کلیدی

امت اسلامی، وحدت، تقریب‌گرایی، اهل سنت، شیعه، جریان ضد تقریب.

busalimeh@gmail.com

shokrani.r@gmail.com

* دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (مسئول مکاتبات)

تاریخ وصول: ۱۳۹۷/۱۱/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۵/۲

Copyright © 2019 University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

[Doi: 10.22108/coth.2019.115434.1237](https://doi.org/10.22108/coth.2019.115434.1237)

مقدمه

لیک به فراخوان «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»، تغییری عمیق و تحولی شگرف در درون و اصلاحاتی ماندگار در جامعه به بار آورد. خداوند برای استحکام بخشی وحدت امت اسلامی از آنان خواست تا در میان خود تنها رابطه برادری بر اساس پیوند قلبی ایجاد کنند (حجرات: ۱۰) و از تنازع دوری ورزند که مایه شکست و بی‌ابتهی آنان است (انفال: ۴۶). آیات قرآن و سیرت نبوی بیان‌کننده این مطلب‌اند که این امت از نخستین روزها همواره با دشمنانی مواجه بوده است که در پی تضعیف آن بوده‌اند. درایت رهبری امت در اتخاذ دقیق‌ترین مواضع و حتی در ابتدایی‌ترین مسائل سبب شد مکر سنگین دشمنان در تضعیف امت و بروز تفرقه میان آنان کارگر نیفتد.

تقریب‌گرایی امت اسلامی مبتنی بر آیات قرآن، روایات نبوی و سیره ائمه است و چنان نیست که مانند واجب‌کفایی با انجام دادن برخی، از دیگران ساقط شود؛ بلکه بنا به حیثیت فردی و با عنایت به حیثیت جمعی امت اسلامی شامل تک‌تک آنان می‌شود (طباطبایی، ۱۳۶۷: ۱۳۸/۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۷۹) و رویکردی استراتژیک است که نسبت به آن غفلت می‌شود و گروهی از بدنه امت با آن مخالفت‌اند. در این مقاله بخشی از این گروه معاصر در درون اهل سنت، معرفی و با بررسی دیدگاه آنان به این دو سؤال پاسخ داده شده است: چرا با جریان تقریب امت اسلامی به مخالفت می‌پردازند؟ آیا استدلال‌های آنان در موضوع، موجه است؟

پیشینه موضوع پژوهش

گرچه درباره لزوم تقریب‌گرایی، الزامات، مبانی، تقریب‌گرایان و دیگر موضوعات تقریب امت اسلامی تألیفات گسترده‌ای وجود دارد، اما به طور اختصاصی و در رابطه با واکاوی جریان ضد تقریب و تنها در یکی از دو

شاخه امت اسلام تألیفی یافت نشد. نزدیک‌ترین پژوهش درباره موضوع تحقیق، مقاله «جریان‌شناسی تقریب مذاهب اسلامی بخش نخست» تألیف آقای حسن بشارتی راد است. در این مقاله، پس از بیان مقدماتی درباره اهمیت و جایگاه تقریب، مفهوم شناسی و خاستگاه تقریب اسلامی، با تمرکز بر اندیشه‌های معمار انقلاب اسلامی امام خمینی و رهبر معظم انقلاب، به موانع تقریب در دو بعد موانع درونی و بیرونی، توجه و به صورت اختصار به مخالفان تقریب در هر دو فرقه اشاره‌هایی شده است.

۱- گونه‌های جریان معاصر ضد تقریب در درون اهل سنت

مراد از جریان ضد تقریب، مجموعه‌ای از گروه‌ها و شخصیت‌های مخالف تقریب در درون اهل سنت‌اند که تقریب با شیعه را به‌طور صریح یا تلویحی و با ذکر لوازم آن ناممکن دانسته و به مخالفت با آن پرداخته‌اند.

۱-۱- معارضان تقریب

در درون اهل سنت افرادی وجود دارند که بنا به پیشینه فکری و نوع خاص نگرشی، هر نوع نزدیکی با شیعه را از لحاظ شرعی حرام و از لحاظ عملیاتی ناممکن به حساب می‌آورند. این افراد در بیان دیدگاه‌های خود، به‌صراحت و با شدت به موضوع تقریب مذاهب اسلامی، تعرض و آن را رد کرده‌اند و به مذمت تقریب و تقریب‌گرایان می‌پردازند؛ به طوری که حتی عنوان تألیفاتشان دال بر موضوع است؛ بر اساس این، آنان را معارضان تقریب نام نهاده‌ایم. معارضان، تقریب فریقین را امری بیهوده و واهی تلقی می‌کنند و دیگران را نیز بابت قبول فراخوان تقریب توبیخ می‌کنند. محمد مال‌الله، مجموعه گفتارها را در رابطه با تقریب با شیعه سبب به فتنه انداختن جوانان اهل سنت می‌داند (مال‌الله، ۱۴۲۳ق: ۸-۱۲/۷). او تقریب میان شیعه و اهل سنت را محال و هزینه تقریب با شیعه را هزینه‌ای گزاف و جریان‌های تقریب‌گرا را احمق معرفی می‌کند (همان: ۷۱/۹). مؤلف

می‌دارند (سواح، ۱۴۳۱ق: ۳۶۴). ناصر بن عبدالله قفازی در کتاب مسئله التقریب بین اهل السنه و الشیعه، هرگونه تقریب میان فریقین را ناممکن دانسته و بیان می‌دارد چگونه می‌توان با کسی وحدت کرد که کتاب خدا را زیرسؤال می‌برد و بهترین یاران پیامبر را تکفیر می‌کند (قفازی، ۱۴۱۳ق: ۲/۲۹۹). هیئت فتوای عربستان هرگونه تلاشی در رابطه با ایجاد تقریب را امری شکست خورده دانسته و آن را ناشی از تناقضات عقیدتی، تضادهای فکری و تنفرات قلبی دانسته است، امری که سبب می‌شود دو نقیض با یکدیگر جمع نشوند (جرجیسی، ۱۴۳۰: ۱۶۷ و ۱۶۸). این هیئت در فتوایی دیگر، رافضیان را مشرکانی دارای شرک اکبر دانسته است که سبب خروج آنان از ملت اسلام می‌شود (همان: ۱۶۶). ابراهیم جبهان از دیگر مخالفان تقریب با تمرکز بر وقایع گذشته و مسائل نژادی، دعوت به تقریب را نبردی میان خلیفه دوم و یزگرد، عرب و فارس و میان مسلمانان و پیروان زرتشت می‌داند (جبهان، ۱۴۰۸ق: ۴). او در کتاب *تبدید الظلام و تنبیه النیام الی خطر التشیع علی المسلمین و الاسلام* در اعلامی به اندیشمندان اسلامی سراسر جهان، خواهان آن است که بر صدور فتوایی در لزوم برخورد با شیعیان اقدام کنند و به آنان یادآوری می‌کند مسئولیت خود را نسبت به قومی فراموش نکنند که او با جسارت تمام آنها را «طائفه تتنافی مع الاسلام نصّاً و روحاً و تلتقی مع الیهود و الوثنیة فکراً و عملاً و سلوکاً و خلقاً و عقیده» می‌خواند (همان: ۴۹۰). او در نامه‌ای به شیخ الازهر درخواست می‌کند درباره فتوای شیخ شلتوت در زمینه جواز تعبد به فقه شیعه و تدریس آن در دانشگاه تجدیدنظر کند (همان: ۵۰۲ و ۵۰۳). احمد بن یحیی نجمی از دیگر مخالفان تقریب، وحدت میان فرقه‌های اسلامی را قاعده‌ای از اساس باطل و فراخوانی به وحدت شیعه و سنی را یکی از مشخصه‌های جماعت اخوان المسلمین دانسته که به دلیل نبود یا ضعف اعتقادی در مسئله تولی و تبری حادث شده است (نجمی، ۱۴۱۹ق: ۷۸).

«التشیع الفارسی و موقعه من المخالفین» معتقد است هر کسی که اصول مذهب شیعه را می‌داند، متوجه می‌شود هیچ نوع تقریبی میان تشیع و تسنن وجود ندارد و هدف از تقریب، تلف کردن وقت اندیشمندان بر امر محتوم نامتغیری است که هیچ نتیجه مفیدی برای امت اسلامی ندارد (شمرانی، ۱۴۳۳ق: ۳۴۹). محب الدین خطیب ضمن سخیف خواندن معتقدات شیعیان، معتقد است تقریب میان همه مذاهب اسلامی ممکن است جز شیعه؛ زیرا شیعه در اصول دین با همه مذاهب اسلامی دیگر اختلاف ریشه‌ای دارد (خطیب، ۱۴۳۳: ۶۳). برخی فراخوانی به تقریب با شیعه را خیانتی سترگ، گناهی بزرگ و غفلتی قبیح دانسته و بیان داشته اند که اگر تقریب میان شیعه و سنی ممکن بود، قطعاً سلف امت بر این امر اقدام می‌ورزیدند و معتقدند دعوت به تقریب، خیانت به خدا، رسول، کتاب و نیز خیانت به عموم مسلمانان است (احمد، ۱۴۲۷ق: ۱۳). موصلی در کتابش با نام *حقیقه الشیعه حتی لا ینخضع* می‌گوید هیچ فردی جز انسان جاهلی که شیعیان او را فریفته اند تا با او عقاید خود را اعلام کنند، مذهب شیعه را تأیید نمی‌کنند (موصلی، بی تا: ۲۱۱). او مسلمانان را به طور عام و اندیشمندان اسلامی را به طور خاص نسبت به خطرات تشیع هشدار می‌دهد و از آنان می‌خواهد بی‌خیالی و بی‌تفاوتی را کنار بگذارند. او ضمن رد هرگونه تقریب با شیعه می‌گوید: چگونه جمع میان حق و باطل، کفر و ایمان، نور و ظلمت ممکن است؟ (همان: ۲۱۸) نویسنده کتاب *الازهر و الشیعه الوجه الآخر شقاق و لافواق* کوشیده است و انمود کند شیعیان همیشه در تلاش اند تا از مکانات دانشگاه الازهر مصر برای اشاعه مذهب خود بهره برداری کنند (شحاته، ۲۰۱۱: ۱۵). گفتار او درحقیقت تلاشی است تا اقدامات تقریب گرایانه الازهر را ناکارآمد و ریاکارانه جلوه دهد. همسو با او، محمد سواح بیان می‌دارد اندیشمندان اسلامی به جای اتلاف وقت در مسئله تقریب، با رجوع به منابع شیعی، گمراهی آن فرقه را آشکار می‌سازند و مردم را از آن برحذر

۲-۱- مخالفان تقریب

منظور از مخالفان، شخصیت‌هایی‌اند که گرچه به‌طور صریح و مستقیم به مخالفت با تقریب نپرداخته‌اند، اما دیدگاه‌های کلی آنان راجع به مذهب شیعه چنان است که گویی تنها مخالفت صریح خود را در زمینه تقریب با آنان ابراز نداشته‌اند، ولی همه لوازم موافق نبودن خود را با آن بیان کرده‌اند. سلیمان خراشی مدعی است وظیفه هر مسلمان دلسوزی است که در حد امکان در وحدت امت بکوشد و از مهم‌ترین کارها در این زمینه، روشنگری و بیان دیدگاه‌های مذاهب مخالف با کتاب خدا و سنت نبوی می‌داند. او در ادامه می‌افزاید به همین دلیل به فکر افتاده است تا مسائل و الزامات دیدگاه شیعه را جمع‌آوری و رد کند تا سهمی در برگرداندن دانایان شیعه به سوی حق داشته باشد (خراشی، ۱۴۲۸ق: ۶). او در تألیفش مسائلی از به گمان خود الزامات کلامی مذهب شیعه را به‌صورت گزینشی و بدون توجه به درستی و نادرستی آن در منابع شیعی از جمله تحریف قرآن، گردآوری و آن را رد کرده است. مهاجر در تألیفش با نام *المخطط العالمی* نشر *التشیع* معتقد است حملات صلیبی دشمنان اسلام مطابق با نقشه یهود و همکاری شیعیان برای نابودی اسلام انجام گرفته است. او معتقد است دو نکته این ائتلاف را در نابودی اسلام یاری کرده است؛ نخست، نقش شیعه و حمایت همه‌جانبه ایران و دوم، ظهور نحله‌های فکری درونی اهل سنت که راه را بر این امر تسهیل کرده و نتیجه‌ای جز نشر عقاید تشیع به حمایت غرب و صهیونیست به بار نیاورده است (مهاجر، ۱۴۳۰ق: ۴).

مهاجر فرقه اخوان المسلمین را به‌طور عام و گروهی از پیروان فرقه سلفی را به‌طور خاص خطاب کرده و آنان را از همکاری با تشیع برحذر داشته و آنان را از عاملان رخنه تشیع در درون جوامع اهل سنت معرفی کرده است (همان: ۴۳-۴۵). او سپس به ارائه راه‌های مقابله با تشیع و از جمله همکاری درونی گروه‌ها، شخصیت‌ها و مؤسسات اهل سنت و نیز شکل دهی لابی‌های فشار بر ضد تشیع در

حکومت‌های سنی مذهب و در بین اندیشمندان اسلامی، دانشمندان علوم غیر دینی، صاحبان سرمایه و اصحاب رسانه پرداخته است.

۳-۱- مرتدان تقریب

«راء و دال»، ریشه یک واژه‌اند که در قالب‌های مختلف ریخته می‌شوند و معنای رجوع و بازگشت می‌دهند (ابن فارس، ۱۴۲۳ق: ۶۰۸/۲؛ جوهری، ۱۳۹۹: ۴۷۳/۲).

راغب، ارتداد و رده را بازگشت به همان راهی می‌داند که شخص از آنجا آمده است؛ ولی معتقد است رده، تنها درباره کفر ولی ارتداد درباره کفر و غیر آن نیز کاربرد دارد (راغب، ۱۴۱۶: ۳۴۹). فقهای شیعه و اهل سنت در تعریف ارتداد آرای مشابهی دارند. آنان مرتد را کسی می‌دانند که از اسلام خارج شده و کفر را اختیار کرده است (محقق حلی، ۱۳۸۹: ۱۸۳/۴؛ امام خمینی، ۱۴۰۴ق: ۳۲۹/۲؛ ابن قدامه، بی تا: ۷۴/۱۰). با توجه به اینکه جریان ضد تقریب افرادی را نیز در بر می‌گیرد که ابتدا هم‌نوا با جریان تقریب بوده‌اند، ولی در مراحل بعدی، مخالفت خود را با آن ابراز داشته‌اند و از ایده و مسیر خود برگشته‌اند، آنان را مرتدان تقریب نام گذارده‌ایم. یوسف قرضاوی که عهده دار ریاست اتحادیه جهانی علمای اسلام است و آثار متعددی در علوم اسلامی دارد، یکی از معروف‌ترین آنهاست. شماری از تألیفاتش از جمله *اقلیت‌های دینی و راه‌حل اسلام، بیداری اسلامی میان افراط و تفریط و بیداری اسلامی و مواجهه صحیح با اختلافات یا فرهنگ اختلاف* را به‌منظور پاسخ‌دهی به نیازمندی‌های حرکت و وحدت اسلامی نگاشته است. او معتقد است تعدد مشروع و مطلوب مذاهب اسلامی که بر مبنای تعدد اندیشه‌ها، روش‌ها و راهکارها باشد، هیچ‌گاه به تفرقه و دشمنی تبدیل نمی‌شود؛ بلکه اختلافی در زیر سایه وحدت امت اسلام است (قرضاوی، ۱۳۷۹: ۲۰۷ و ۲۰۸). در نگاه قرضاوی روا نیست در جامعه اسلامی عوامل تفرقه‌انگیز جوامع دیگر مانند تعصبات ملی، نژادی، اقلیمی، زبان، وابستگی طبقاتی و مذهبی

اقدامات تخریب گرایانه را از مهم ترین عوامل وحدت می دانست و از بابت چنین تعاملاتی با اقشار مختلف شیعه نیز بسیار خوشنود بود (سباعی، بی تا: ۲۳). او حتی تدریس فقه شیعه را در دانشگاه به منزله منهدج خود در کنار فقه اهل سنت عملیاتی کرد (همان: ۲۲ و ۲۳)؛ اما ناخوشنودی خود را از برخی از داعیان تقریب در میان شیعیان بیان داشت و اعلام کرد هدف مدعیان تقریب، تنها تقریب اهل سنت به شیعه است (همان: ۲۴). رشیدرضا نیز که با تأثیر از استادش سید جمال الدین افغانی تلاش های گسترده ای در ایجاد وحدت مسلمانان متحمل شد (رضا، ۱۳۶۶ق: ۱۵ و ۱۴)، علت خروج خود را از جریان تقریب، هم یاری نکردن مناسب اندیشمندان شیعی اعلام کرد (همان: ۳۱-۳۳).

۲- دلیل های جریان ضد تقریب و نقد آنها

دلیل های مخالفت با جریان تقریب در دو دسته عمده، طبقه بندی و تحلیل می شوند:

۲-۱- مهم ترین دلیل های ارائه شده با توجه به

معتقدات، رویکردها و کنش شیعیان در موضوع تقریب عبارت اند از:

۲-۱-۱- تقریب ناپذیری مذهب شیعه

با توجه به استقرای کتاب های جریان ضد تقریب، آنان معتقدند شیعه جریانی تکفیری است و اصول مذهب شیعه به قدری انعطاف ناپذیر است که پیروان دیگر مذاهب را کافر و گاهی حتی قتل آنان را نیز مباح شمرده است. در بسیاری از نوشته های مخالفان تقریب، در بیان دیدگاه شیعیان نسبت به دیگر گروهها، عبارات و جملاتی استعمال شده که دال بر همین موضوع است. کاربرد جملاتی مانند «کسی که حقیقت مذهب شیعه دوازده امامی را بشناسد، به طور قطع می داند هیچ گونه تقریبی میان آنان و اهل سنت وجود ندارد» (شمرانی، ۱۴۳۳ق: ۳۴۹)، «شیعیان بر اساس باور ناشایست تقیه، بغض و دشمنی

ارکان وحدت و اخوت را متزلزل کنند؛ زیرا برادری اسلامی بسی فراتر از همه آن تعصبات است و اسلام خود را از همه نوع آن میرا می شمرد (قرضاوی، ۱۳۷۸: ۲۴۰ و ۲۴۱). قرضاوی به هدف تقریب امت اسلامی، به کشورهای مختلف اسلامی و از جمله ایران سفر کرد. حمایت قاطع او از نظام ایران، خشم تندروها و مخالفان تقریب را دوچندان کرد و به او انتقاد کردند (مال الله، ۱۴۲۳ق: ۸). با وجود همه اقدامات مثبت، او در یک مناظره تلویزیونی از دست اندرکاران مجمع تقریب مذاهب اسلامی انتقاد می کند که از دست نهادن بر نقاط و موارد آسیب دیده و رویارویی با مشکلات حقیقی دوری کرده اند و تنها به تعریف و تمجید و مجامله گویی پرداخته اند. او آنگاه مشکلی در موضع تشیع را مطرح می کند و اینگونه تقریب را به چالش می کشاند که حاضر نیست دستان خود را در دستان دشمنان بزرگان احترام شده اهل سنت بگذارد و با آنان احساس برادری کند. او همچنین تلاش های سازمان یافته برای شیعه ساختن اهل سنت را زمینه ساز فتنه ای دانست که سبب می شود با شیعه ساختن افرادی محدود، تمامی مردم آن کشورها علیه شیعیان بشورند (بهادری، ۱۳۸۵: ۵۳-۶۲). از دیگر مرتدان تقریب، موسی بن جارالله از علمای روسیه است. او در ابتدا از موافقان تقریب بود و ضمن اظهار احترام به همه مذاهب اسلامی و از جمله شیعه، حتی به گفته خودش کتاب کوچکی راجع به رسمیت شناختن مذهب تشیع به عنوان مذهب پنجم در کنار مذاهب چهارگانه اهل سنت نوشته بود (جارالله، ۱۳۶۹ق: ۱۰۸). او بعدها ادعای ائتلاف و تقریب شیعه و سنی را با وجود منکرات فراوان در میان شیعیان که امت اسلامی حاضر به پذیرش آنان نیست، امری ناممکن دانست و از علما و مجتهدان شیعه خواست این باورها را رها کنند (همان: ۱۹). مصطفی سباعی نیز که در ابتدا از موافقان تقریب بود، پس از مدتی به جرگه مخالفان پیوست. او ایجاد روابط و تعامل میان اندیشمندان دینی شیعه و سنی، تألیف کتاب های تقریب گرایانه و پرهیز از

نسبت به اهل سنت را در دل‌های خود مخفی نگه داشته اند و آن را اظهار نمی‌دارند» (رقب، ۱۴۲۴ق: ۲۱۸)، «از دید شیعیان، هر کسی امامت یکی از ائمه را نپذیرد، کافر و از ملت خارج است، هیچ عملی از او مقبول نمی‌شود و در جهنم نیز جاودان خواهد ماند» (جیزاوی، بی تا: ۶۸؛ سواح، ۱۴۳۱ق: ۲۰۲)، «دین حق در نزد شیعه مخالفت با آن چیزی است که اهل سنت آن را به منزله عقیده خود اتخاذ کرده‌اند» (موصلی، بی تا: ۸۵) به وضوح ناظر بر همین دلیل است.

بدیهی است فریقین دارای اعتقاداتی متفاوت و در پاره‌ای جهات، متباین‌اند؛ ولی هرگز چنین نیست که به صورت انحصاری چنین آرای تنها در جانب تشیع باشد. تکفیر شیعیان، به عنوان بخشی از بدنه امت اسلامی، بزرگ‌ترین عامل تقریب‌زدا و از مهم‌ترین چالش‌هایی است که جریان ضد تقریب به آن مبتلاست. همواره مفسران و اندیشمندان بزرگ شیعه براساس آیات قرآن، تقریب‌گرایی امت اسلامی و سامان‌بخشیدن به آن را مسئولیت آحاد جامعه اسلامی (طباطبایی، ۱۳۶۷: ۱۳۸/۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۷۹) و بزرگانی چون آیت‌الله بروجردی آن را به طور خاص از وظایف هر عالم شیعی دانسته‌اند (ابوالحسینی، ۱۳۸۴: ۱۰۹). از سوی دیگر، همراهی اندیشمندان اهل سنت چون شیخ شلتوت، محمد عبده، مودودی، حسن البنا با جریان تقریب و تأکید مضاعف آنان بر تکفیر نکردن شیعیان براساس آیات قرآن و روایات نبوی، بطلان ادعای جریان ضد تقریب را در تقریب‌ناپذیری تشیع نشانه رفته است.

۲-۱-۲- وجود اختلافات ریشه‌ای و جوهری میان

شیعه و سنی

گروهی در درون جریان ضد تقریب، اختلافات میان فریقین را نه تنها اختلاف در فروع و موضوعات فقهی، اختلاف در اصل اعتقاد به اسلام و معرفت آن دانسته‌اند که امکان هر نوع تقریب را ناممکن ساخته است. سعید صینی معتقد است شیعه هر کسی که ادعا کند قرآن

همان‌گونه که نازل شده جمع‌آوری شده است، دروغگو می‌پندارد (صینی، ۱۴۳۱ق: ۹). این باور که شیعیان معتقد به تحریف قرآن‌اند و اجماع متقدمین آنها نیز بر آن استوار است و در کتاب‌ها نیز بدان تصریح کرده‌اند در بیشتر کتاب‌های جریان ضد تقریب به چشم می‌آید (جیزاوی، بی تا: ۱۴۹؛ سلفی، ۱۴۱۷ق: ۱۳؛ الهی ظهیر، بی تا: ۲۸). سبب صحابه از دیگر موضوعات چالش برانگیزی است که جریان ضد تقریب با تمرکز بر آن و با تحریک احساسات مخاطبان‌شان، کیفیت اختلاف میان فریقین را ریشه‌ای و عمقی اعلام داشته و به مخالفت با تقریب با پیروان چنین اندیشه‌هایی تشویق کرده‌اند (حسینی، ۱۴۱۳ق: ۱۶۰؛ سلفی، ۱۴۱۷ق: ۱۹). محمد مال الله دست کشیدن شیعه از معتقداتش را محال می‌داند؛ زیرا او معتقد است اساس شیعه بر مخالفت با اسلام بنا شده است (مال الله، ۱۴۲۳ق: ۹) جیزاوی با اشاره به معتقدات شیعه، تقریب بر مبنای نسبت جهل دادن به خدا، تحریف قرآن و دشنام صحابه و با کسی که جان و مال و ناموس انسان را مباح می‌شمارد، ناممکن شمرده و معتقد است تقریب ادعاشده به دلیل تضاد اصولی اعتقادات شیعه و سنی محال است (جیزاوی، بی تا: ۴۶۸ و ۴۶۹). صینی به طور تلویحی شیعه را گروه وفاق‌پذیر امت اسلامی نمی‌داند و اختلافات میان شیعه و سنی را از نوعی می‌پندارد که بنا به طبع اعتقادی و اصولی نه تنها تقریبی را در پی ندارد، سبب افزایش دشمنی و حقد میان آنان می‌شود. او جهت دشمنی را از جانب شیعیان و به واسطه پندارهای تشنج‌آفرین مخالف با اهل سنت مانند طعن در سلامت قرآن، سبب صحابه و بزرگان آنها می‌داند (صینی، ۱۴۳۱ق: ۴۲ و ۴۱)

چنانچه پیش‌تر بیان شد کسی منکر اختلافات فکری فریقین نیست؛ اما این مسئله نباید موجب غفلت از تمرکز بر مشترکات شود. مؤلفه‌های شاخص تقریب‌گرایی مانند توحید، نبوت، معاد، کتاب و قبله واحد و اتفاق بر بزرگی و جایگاه والای اهل بیت که فریقین بر آن اتفاق نظر دارند، می‌تواند جمع‌گرایی امت اسلامی و تقریب آنان را عملی

کند. مفهوم تقریب نیز هرگز آن نیست که گمان رود شیعه و سنی باور یکسانی دارند و باورهای مختلف ندارند؛ بلکه تقریب به این معناست که باوجود اختلافات، مشترکات بس فراوانی نیز در اندیشه‌های هر دو فرقه وجود دارد که می‌تواند نزدیکی و هم‌گرایی آنان را فراهم آورد. بدان دلیل که بیشتر مشترکات فریقین در اصول و بیشتر اختلافات آنان در فروع است، جمع‌گرایی میان آنان ممکن است. از لحاظ عقلی نیز وجود مشترکات باوجود اختلاف‌ها می‌تواند تقریب را فراهم آورد؛ زیرا از لحاظ نظری تقریب در سه صورت: تقریب چیزی با خودش، تقریب دو چیز متضاد و تقریب دو چیز مختلف ولی غیر متضاد متصور است. با توجه به معنای تقریب، نزدیک شدن دو چیز به یکدیگر در صورت‌های اول و دوم درست نیست؛ زیرا طبق معنای نخست، عقلاً امکان ندارد چیزی به خودش نزدیک یا دور شود؛ زیرا این کار نیازمند دو تا بودن است. صورت دوم نیز، با توجه به اینکه بین دو چیز متضاد، نهایت اختلاف است، هیچ‌گاه با هم یکجا جمع نمی‌شوند؛ بلکه در دو جهت کاملاً خلاف یکدیگر قرار دارند؛ اما در صورت سوم، هیچ‌یک از این محالات عقلی وجود ندارد. با این نگاه عقلانی راجع به صورت سوم، این نکته به دست می‌آید که دو طرف تقریب در عین مختلف بودن می‌توانند دارای اشتراکاتی هم باشند که ناشی از نبود تضاد میان آن دو است؛ زیرا تنها دو چیز متضادند که میانشان نهایت اختلاف و فاصله است؛ به طوری که هیچ‌گاه با هم جمع نمی‌شوند (شفیعی‌نیا، ۱۳۹۶: ۲۲). آنچه در این میان بسیار مهم است تمرکز اندیشمندان و پیروان فریقین بر پررنگ‌سازی مشترکات و پرهیز از بزرگ‌نمایی موارد خلافی است.

۳-۱-۲- عدم پاسخ‌گویی مناسب و بروز رفتارهای

متناقض شیعیان در موضوع تقریب

جریان ضد تقریب، همسوی نبودن اقدامات شیعیان با اهل سنت و نامانوس بودن برخی اقدامات آنان را مانع دیگر هم‌گرایی میان شیعه و سنی دانسته‌اند. راشد الغنوشی

معتقد است اظهار علاقه شدید که بسیاری از فرهیختگان اهل سنت به شیعه امامیه داشته‌اند، غالباً با واکنش متینی از سوی شیعیان روبه‌رو نشده است، مگر در قالب گفته‌های زیبا و فراوان درباره وحدت اسلامی (غنوشی، ۱۳۸۱: ۱۸۱). قرضاوی در مناظره‌ای تلویزیونی اعلام داشت مراجع شیعی باوجود خواست مسلمانان برای عملی شدن تقریب، اقدامات کافی برای جلوگیری از شدت تفرقه و اختلاف انجام نمی‌دهند (بهادری، ۱۳۸۵: ۶۱ و ۶۲). برخی دیگر، سیاست ایران در زمینه تقریب را سیاحتی خدعه آمیز می‌دانند. سباعی معتقد است شیعیان در عین حال که به سوی وحدت و تقریب فرا می‌خوانند، هیچ اثری از روحیه تقریب در آنان دیده نمی‌شود و آنها هنوز هم بر عیب جویی‌ها و ناسزاگویی‌هایی موجود در کتاب‌هایشان در رابطه با مقدسات اهل سنت ادامه می‌دهند. او همین موضوع را سبب خروج خود از جریان تقریب می‌داند (سباعی، بی تا، ۲۳ و ۲۴). این در حالی است که بزرگان شیعه چون امام موسی صدر، علامه شیخ محمد بلاغی، آیت الله عبدالحسین شرف‌الدین، علامه محمد صالح حائری مازندرانی، شیخ مغنیه، آیت الله سیدمحسن امین و آیت الله بروجردی همواره بر وحدت امت اسلامی و تقریب تأکید داشته‌اند. اعتقاد آیت‌الله بروجردی بر این بود که سامان‌بخشیدن به موضوع «وحدت میان مذاهب» از وظایف حیاتی هر عالم شیعی است و باید در تحقق آن کوشید. چند سال پیش از آنکه او به مرجعیت مطلق برسد، وقتی به همت جمعی از روشنفکران سنی و شیعی، «دارالتقریب بین المذاهب الاسلامیه» تأسیس شد، با تمام وجود از آن حمایت کرد و بعد که مرجعیت را به دست گرفت، تا حد ممکن با این فکر همکاری کرد. جالب است که برای نخستین بار بعد از چندین سال، بین زعیم روحانی شیعه و زعیم روحانی سنی شیخ عبدالمجید سلیم و بعد از فوت او به فاصله دو سه سال با شیخ محمود شلتوت، روابط دوستانه برقرار شد. آیت‌الله بروجردی اگرچه جزو

مذهبی در مناطق اهل سنت

تلاش های عملی تشیع برای نفوذ در مناطق اهل سنت از جمله اقدامات ضد تقریبی و دلیلی دیگر برای مخالفت با جریان تقریب تلقی شده اند. مخالفان تقریب بر این باورند که شیعیان به صورت برنامه ریزی شده و منسجم طی چند مرحله اقدام به عملیاتی کردن برنامه نفوذ در مناطق اهل سنت و تغییر باورهای آنان می کنند. از دید جریان مخالف تقریب، تحرکات سیاسی شیعیان نیز در راستای دشمنی و ایجاد شکاف درونی اهل سنت برای تضعیف آنان و برای گسترش نفوذ خود در جوامع اهل سنت و تغییر باورهای مذهبی آنان است. جریان ضد تقریب، حتی کشورها و نوع فعالیت های انجام شده برای تغییر باورهای اهل سنت و سوق دادن آنان به سوی گرایشات شیعی را شایان توجه قرار داده اند (سعید، ۱۴۳۰: ۱۲۶-۱۲۸). گرچه مخالفت با تقریب شیعه و سنی تاریخی طولانی دارد، چنین آرای در آن دسته از تألیفات جریان ضد تقریب یافت می شود که بعد از وقوع انقلاب اسلامی ایران نوشته شده اند. درحقیقت ترویج شیعه گرایی از سوی انقلاب اسلامی سبب شد شعارهای انقلاب برای بسیاری از مخاطبان جاذبه داشته باشد و آنان را به سوی خود جلب کند. این مسئله نگرانی هایی را ایجاد کرد و با توجه به نبود چنین سیاستی قبل از انقلاب اسلامی سبب شد مخالفان، آن را به موضوعی برای تخریب انقلاب در اذهان مخاطبان و مخالفت با هرگونه نزدیکی با شیعیان سوق دهند. تحلیل فضای سیاسی - حکومتی درون ایران بعد از انقلاب اسلامی، مصادره شعارهای اساسی انقلاب مانند دفاع از مظلوم به سمت اتهام شیعه گری در کشورهای سنی مذهب، اتهام تشیع به عقاید سخیف کفرآمیز، انتساب اعمال دشمنان اسلام مانند یهود و نصاری به شیعیان و توهم همکاری ایران شیعی با تمام خرابکاری هایی که آمریکا و دیگر استعمارگران معاصر در آن نقش آفرینی دارند، محتوای غالب چنین تألیفاتی اند. *خریطة الشیعه فی العالم و المخطط العالمی لنشر التشیع* که در سال ۱۴۳۰

مؤسسان دارالتقریب نبود، از ابتدای فعالیت این مرکز به حمایت جدی از آن برخاست و حتی از کمک مالی به آن دریغ نورزید. او با ارتباط مکاتبه ای با شیوخ الازهر، رابطه جهان تشیع را با دنیای اسلام هرچه مستحکم تر ساخت و بسیاری از سوء تفاهم ها و بدبینی ها را به دوستی و محبت تبدیل کرد. در اثر این درایت و حسن تدبیر، کار به جایی رسید که شیخ محمود شلتوت، فتوای تاریخی خود را مبنی بر جواز تعبد به مذهب شیعه به عنوان مذهب پنجم صادر کرد و برای نخستین بار یک عالم سنی به طور رسمی، مذهب شیعه را به رسمیت شناخت و برای آن در دانشگاه الازهر مصر، کرسی تدریس تشکیل داد (ابوالحسینی، ۱۳۸۴: ۱۰۸ و ۱۰۹). عنایت به فقه مقارن، ریشه یابی مسائل اختلافی، طرح یکسان کردن حج به ملک سعود، آگهی دادن از فقه شیعه به فقهای اهل سنت، اهتمام به درج روایات فقهی اهل سنت در کتاب جامع الاحادیث الفقهیه و جلوگیری از اهانت به خلفا و بزرگان اهل سنت از دیگر تدابیر او در زمینه تقریب بود. امروزه نیز در راستای تقویت پیوند امت اسلام، رهبران جمهوری اسلامی ایران همواره بر لزوم تمسک به عوامل تقریب زا و پرهیز از اسباب تقریب زدا اهتمام می ورزند. رهبر انقلاب، اتحاد امت اسلامی را اینگونه مهم می شمارد «امروز هر حرکتی که به اتحاد امت اسلامی بینجامد، مبارک و حسنه است. نیت دشمنان اسلام ایجاد تفرقه است؛ نیت ما مؤمنین به اسلام باید ایجاد وحدت در دنیای اسلام و میان امت اسلامی و تعارف گروه ها و فرقه های امت اسلامی با یکدیگر باشد»

(<http://farsi.khamenei.ir/speechcontent?i=39581>).

این کلام بصیرت آمیز رهبر معظم انقلاب اسلامی حاکی از سیاست جزمی ایشان بر استمرار تقویت تقریب امت اسلامی و بصیرت افزایی مخاطبان و ناقض ادعاهای جریان ضد تقریب در ناهمسویی شیعیان با جریان تقریب است.

۴-۱-۲- دخالت های مداخله گرایانه سیاسی و

درونی امت اسلامی بر اهتمام حداکثری خود به آن تأکید ورزیده اند و در این باره می‌فرمایند «پس بدان در امت اسلام هیچ کس همانند من وجود ندارد که به وحدت امت محمد(ص) و به انس گرفتن آنان به همدیگر از من دلسوزتر باشد» (دستی، ۱۳۸۲: ۴۴۰)؛ گرچه رویکرد تاکتیکی به موضوع نیز با توجه به تهدیدها و چالش‌های امت اسلامی نمی‌شود (بشارتی‌راد، ۱۳۹۲: ۲۸). مجموعه مباحث مرتبط با موضوع تقریب مذاهب اسلامی و مسائل آن را می‌توان با رویکردهای مختلف از قبیل «رویکرد تأکید بر مشترکات»، «رویکرد همزیستی مسالمت آمیز»، «رویکرد سیاسی اجتماعی»، «رویکرد علمی فقهی»، «رویکرد امت محور» و ... مطالعه و بازشناسی کرد. هرگاه سخن از هم‌گرایی آحاد مسلمان در رفتارهای عبادی و حقوق خصوصی به میان آید، تقریب مذاهب اسلامی با رویکرد فقهی درخور بررسی است. آنگاه که تقریب اسلامی با عناوینی چون تعاون و وفاق اجتماعی، الفت و اخوت اسلامی، امت واحده و همبستگی دینی نمود یابد، با رویکرد تأکید بر مشترکات اسلامی و در حوزه علوم اجتماعی، اخلاق و اعتقادات تحلیل می‌شود و هرگاه به وحدت اسلامی از منظر علوم سیاسی و روابط بین‌الملل نگریسته شود، با رویکرد سیاسی - اجتماعی و در قالب هم‌گرایی و همبستگی کشورهای مسلمان، اتحاد اسلامی، بلوک اسلامی تبیین‌پذیر است (همان: ۱۳۹۳: ۱۵-۲۴ و ۲۵). با وجود این، نگاه‌های تاکتیکی منفعت‌طلبانه سبب شد جریان ضد تقریب در راستای کنش جانب دیگر و بدین دلیل که شیعیان از آن در راستای منافع خود استفاده می‌کنند، با آن مخالفت بورزند. این دلیل حاکی از آن است که مخالفان تقریب نیز جویای حصول منافعشان از تقریب اند. به عبارتی دیگر، تقریب، موضوعی راهبردی در رویکرد آنان نیست؛ بلکه مسئله‌ای است که عامل اصلی در تعامل با آن، منفعت‌طلبی است. در صورت نگاه استراتژیک به تقریب، حصول نشدن منفعت سبب خروج

قمری تألیف شده‌اند، مثنی نمونه خروارند. فتحی شقاقی از پیروان اخوان المسلمین فلسطین و از ارادتمندان به پیشگامان تقریب چون امام خمینی و حسن البنا، مخالفت با تقریب در راستای تقابل با انقلاب اسلامی ایران را بازگو کرده و معتقد است موضع ضد انقلابی و جنجال‌برانگیز برخی توده‌های حرکت اسلامی نسبت به شیعیان و انقلاب اسلامی ایران، موضعی راستین نبود، بلکه موضعی ناگهانی بود که از سوی دیگران بر برخی جوانان با اخلاص تحمیل شد. آنانی که پس از مدت‌ها شک و تردید سرانجام با موضع‌گیری‌های جانبدارانه برخی شخصیت‌ها مانند محب‌الدین خطیب، نویسنده کتاب بدنام سعودی - الخطوط العریضه - کشف می‌کنند انقلاب ایران، انقلابی اسلامی نیست، بلکه تنها انقلابی شیعی است و شیعیان نیز کافرند (فتحی شقاقی، ۱۳۸۶: ۴۵). این تقابل تا بدانجا پیش رفته است که گروهی از جریان ضد تقریب، پا را از دایره اخلاق و ادب نیز بیرون نهاده و معمار این انقلاب را آماج شدیدترین حملات و قیحانه خویش قرار داده‌اند (عفانی، ۱۴۳۱ق: ۴۲-۶۷). حجم کتاب‌های تألیف شده بعد از انقلاب در این زمینه حاکی از آن است که در راستای مقابله با انقلاب اسلامی، چاپ و انتشار رایگان کتاب‌های جریان ضد تقریب نیز به طور عجیبی افزایش یافته‌اند.

۲-۲- دلیل‌های ناشی از ضعف آگاهی و تحلیل اشتباه جریان ضد تقریب نسبت به موضوع تقریب امت اسلامی:

۱-۲-۲- اتخاذ رویکرد تاکتیکی و نه استراتژیکی به

مسئله تقریب

اگر استراتژی هدفی کلی و روشن دانسته شود، چگونگی عملیاتی شدن آن را تاکتیک گویند. به عبارتی دیگر، استراتژی، برنامه راهبردی و تصمیمات قطعی، ولی تاکتیک شیوه‌های اجرایی آن است. وحدت درونی امت اسلامی از راهبردی‌ترین فراخوان‌های قرآن و به گونه‌ای است که بزرگان اسلام در همه شرایط بر تحقق آن بسیار حریص بودند؛ چنانچه امام علی(ع) در اوج اختلافات

آنان نمی‌شود؛ بلکه تنها به تغییر شیوه‌های اجرایی آن در راستای استراتژی‌شان اقدام می‌کردند. از طرفی دیگر، برخی از موارد مطرح شده، نوعی توهم و بدبینی افراطی است که هیچ‌گاه از جانب شیعه تأیید نشده و همواره بر پرهیز جدی از آن تأکید شده است.

۲-۲-۲- سوء برداشت از مفهوم تقریب

در نگاه جریان ضد تقریب، شیعیان باید دست از برخی اعتقادات ناهم‌سازگار با آرای جریان مخالف خود بردارند تا بتواند در زمره امت اسلام قرار گیرند و در نتیجه با آنها به تقریب رسید. برداشت ناروا از تقریب به معنای ذوب یک گروه و معتقدات آن در گروه دیگر، خواست هیچ‌کدام از فرقه‌های اسلامی نیست؛ زیرا در این صورت، فرقه‌ای با آرای مخالف وجود ندارد که بتوان تقریب را بین آنان متصور بود. قرآن کریم با وجود آنکه برخی از معتقدات اهل کتاب را کفر می‌داند، به پیامبر خطاب می‌کند که آنان را به سوی مشترکات فرا بخواند. بدیهی است تقریب درونی امت اسلامی با وجود تعدد بینش‌ها از اولویت بیشتری برخوردار است. تقریب به معنی نزدیک‌سازی پیروان مذاهب اسلامی به منظور آشنایی با یکدیگر از طریق تحقق همدلی و برادری دینی برپایه اصول مشترک و مسلم اسلامی یا همکاری در ترویج و حفظ مشترکات دینی و معذور دانستن همدیگر در موارد اختلاف است (برومند اعلم، ۱۳۹۵: ۳۱/۱). درحقیقت شعار تقریب به این معنا نیست که ما در همه زمینه‌ها و مخالف با فطرت بشری مانند هم باشیم، بلکه مهم آن است که ما با هم باشیم. درخواست رهاسازی باورهای ناقض نخستین الزامات تقریب یعنی به رسمیت شناختن فرقه‌های درونی امت اسلام و باورهای آنان است (عباس حسن، ۱۳۸۹: ۶۱).

۲-۲-۳- فرافکنی و یک‌جانبه‌نگری در بیان

معتقدات شیعه

بر اساس شأن نزول آیه ۹۴ سوره نساء که در پی قتل مؤمنی به دست مرمی دیگر رخ داد (طبری، ۱۴۲۰ق: ۱۶/۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۴۵/۳)، قاتل علت قتل را به

مقتول نسبت داد و سلام و شهادت مقتول را از ترس جان و مالش بیان کرد، ولی توجیهش پذیرفته نشد. در فرافکنی، انسان دیگران را علت رفتار اعمال خود قلمداد می‌کند و چون دیگری علت رفتار تلقی می‌شود، تصویر دنیای خارج در نظر چنین شخصی تغییر و وارونه جلوه خواهد کرد و بدین‌سان موجبات آرامش خود را فراهم می‌آورد. در حوزه میدانی نیز بخشی از مخالفت‌ها با تقریب امت اسلامی ناشی از اتخاذ همین شیوه است. جریان ضد تقریب علت مخالفت خود را اقدامات گروه مقابل دانسته و درصدد است وانمود کند مشکل در جانب مقابل است و مسئولیت‌ها نیز متوجه اوست. در این راستا، مبتدع، غالی و گمراه معرفی کردن شیعیان موضعی است که مخالفان بر آن اصرار می‌ورزند. از دید جریان ضد تقریب، بسیاری از باورهای شیعیان مانند تحریف قرآن، فاسق شمردن صحابه و سب همسران پیامبر سبب کفر آنان و مانع تقریب است. وجود گروه‌های مخالف تقریب در میان شیعیان و غلو و افراط آنان در تکفیر اهل سنت، واکنش جریان ضد تقریب در درون اهل سنت را نیز در قالب موضع‌گیری‌های وحدت‌شکن تقویت کرده است. اتخاذ موضعی چون کافر حقیقی شمردن اهل سنت (بحرانی، بی تا: ۱۳۴-۱۳۶)، ناصبی دانستن آنان (همان: ۱۳۷۷: ۹۹ و ۱۰۰) و لزوم براءت از اهل سنت و معتقدات آنان با ذکر مطاعن و مثالب آنان همراه با نامشان، تمسخر و لعن خلفا (کرکی، بی تا: ۴۵ و ۴۶) و نیز بروز اقدامات ناهنجاری مانند چاپ و نشر کتاب‌های حاوی مضامین اهانت‌آمیز به نمادهای مورد اعتقاد اهل سنت در داخل و خارج کشور، انتشار کتاب‌های اختلاف‌برانگیز در تقابل با اقدامات مجمع جهانی تقریب در جلسه معرفی فقه شیعه به علماء الازهر که باعث به تأخیر انداختن چندساله این کار شد (تسخیری، ۱۳۹۱: ۴۴)، اتخاذ نگاه امنیتی در روال اداری صدور مجوز برای شرکت مهمانان خارجی در اجلاس‌های داخلی، نفوذ جریان ضد تقریب در منابر عمومی و تفرقه‌پراکنی آنان، اظهار شور و شعف در

فاصله‌ای سترگ میان شیعه و اسلام برای توجیه مخالفت خود با تقریب ایجاد کرده‌اند. در همین راستا منابع جریان ضد تقریب مملو از گزاره‌هایی‌اند که شیعیان امروز را همان خیانت کاران و دشمنان قدیم اسلام قلمداد می‌کنند؛ در حالی که پاره‌ای از مسائلی که جریان ضد تقریب براساس آن شیعیان را کافر و تقریب با آنان را محال دانسته‌اند، از جمله موضوعاتی‌اند که به نحوی در حوزه درونی اهل سنت نیز وجود دارد؛ برای مثال در برخی مجامع روایی اهل سنت روایاتی وجود دارد (بخاری، ۱۰۴۱۰ق: ۱۰۷/۱۱؛ ابن ماجه، ۱۸۴۱۸ق: ۱۶۹/۴) که به مانند پاره‌ای از روایات شیعی، در نگاه اول نوعی تحریف قرآن از آنها به نظر می‌رسد؛ ولی جریان ضد تقریب با دیده تعصب به برجسته‌سازی آن در کتاب‌های شیعی پرداخته و به نادیده‌انگاری آنان در جانب خود روی آورده است. در حوزه عملیاتی نیز، تکفیر شیعیان از جانب گروه‌های افراطی مذهبی و کشتار آنان را در درون خود مسکوت گذاشته است؛ ولی هرگونه اقدامی در جانب مخالف را سوء استفاده از مسئله تقریب و یک‌جانبه‌گری شیعیان قلمداد می‌کنند. در باب اعتقاد شیعیان به تحریف قرآن که دلیل مشترک تمامی مخالفان تقریب است، ذکر این نکته ضروری است که اگر بخواهیم بزرگان علمای امامیه را به دو دسته محققین و محدثین تقسیم کنیم، باید بگوییم محققین از روز نخست تا کنون، بالاتفاق شبهه تحریف را مردود شمرده‌اند و محدثین نیز از دوران رئیس‌المحدثین، ابوجعفر صدوق تا زمان خاتم‌المحدثین، شیخ حر عاملی و نیز محدث کاشانی، همه با محققین هم‌گام و منکر تحریف بوده‌اند. صرفاً از سده یازدهم گروهی به نام اخباریون که جایگزین محدثین شدند، مسئله تحریف را مطرح ساختند و این غائله را برپا کردند؛ بنابراین نباید این نظر ناصواب را به همه شیعیان نسبت داد (معرفت، ۱۳۸۱: ۳۸۰). مضاف بر این، امروزه تألیفات فراوانی از جانب اندیشمندان شیعه در بیان اعتقاد آنان به تحریف ناپذیری قرآن کریم نگاشته شده است که صراحت دیدگاه شیعه را در تحریف نشدن به وضوح اثبات

سالگرد قتل خلیفه دوم و زیارت قبر موسوم به قاتل او، قطعاً موجب خشم جانب مقابل و نیز واکنش آنان خواهد شد؛ چنانچه برخی از شخصیت‌های جریان ضد تقریب به این مسائل نیز اشاره کرده‌اند (جیزاوی، بی‌تا: ۴۵۲ و ۴۵۳). جلوه بارزی از تأثیر این کنش و واکنش‌ها در میان جریان‌های ضد تقریب فریقین، در ایجاد کانال‌های ماهواره‌ای دیده می‌شود که در تقابل با یکدیگر و با پشتیبانی مالی و فکری بیگانگان تأسیس شده‌اند و دامنه آن به شبکه‌های ماهواره‌ای فارسی زبانی چون وصال، کلمه نیز رسیده است که نه تنها در بعد مذهبی، در جنبه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی نیز به سیاه‌نمایی و تفرقه‌انگیزی می‌پردازند. گفتار مقام معظم رهبری که «شیعه انگلیسی و سنی آمریکایی مثل هم‌اند، همه دو لبه یک قیچی‌اند؛ سعی‌شان این است که مسلمان‌ها را به جان هم بیندازند؛ این پیام اراده تفرقه است که اراده شیطانی است»

(<http://farsi.khamenei.ir/speechcontent?i=35186>)

درحقیقت اشاره به پیامدهای منفی همین موضوع و بیان اهداف استعمارگران در ایجاد تفرقه با فرقه سازی‌های جعلی در بدنه امت اسلامی است که امروزه فعالیت‌های خود را پس از ایجاد گروه‌های افراطی و پشتیبانی فکری و مالی، بر فضای مجازی و ماهواره‌ای متمرکز کرده‌اند و روند جریان تقریب را باوجود تهدیدهای فرقه‌های افراطی، قومیت‌گرایی، وابستگی‌های سیاسی و اختلافات دولت‌ها با کندی مواجه می‌سازند.

۴-۲-۲- نادیده‌انگاری باورها و لغزش‌های مشابه درونی و توهم هم‌راستایی وقایع تاریخی گذشته با اختلافات کنونی

استقرای تألیفات جریان ضد تقریب نشان می‌دهد آنان باورها و اقدامات شیعیان را با ایجاد پیوستگی و تمرکز بر وقایع تاریخی گذشته و هم‌راستا جلوه دادن آن با اقدامات کنونی در راستای تخریب اسلام و همراهی با دشمنان اسلام، معرفی و بدین روش در ذهن مخاطبان خود

می کند (دیاری بیدگلی، ۱۳۸۷: ۲۳۵-۲۳۸). علاوه بر اینها، اندیشمندان شیعه معتقدند توهم تحریف قرآن کریم براساس ادله عقلی متقن و نیز آیات قرآن و روایات معتبر، بسیار نارواست و بطلان آن به دلیل ناسازگاری با لطف و حکمت الهی و نیز با برهان نبوت عام به اثبات رسیده است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۵۲/۱۷).

درباره سبب بزرگان اهل سنت نیز باید اذعان کرد ریشه این کار را نه شیعیان بلکه بنی امیه در قالب سبب امام علی (ع) بنا نهادند و بنابراین اقدام برخی از شیعیان واکنشی به کنش ناهنجاری بود که شیعیان مبتکر و مبتدع آن نبودند. اساساً ادبیات تولی و تبری نخست از سوی گروههای محکمه و خوارج بنیاد گذاشته شد که برائت از مخالفان اعتقادی خود را شرط تحقق ایمان قلمداد می کردند و مخالفت با آن را کفر می دانستند. در حوزه میدانی نیز، امروز در میان شیعیان و در عالی ترین سطح، این نوع رفتارها مذموم است. رهبر معظم انقلاب معتقد است اینکه عده ای خیال کنند اثبات تشیع به این است که مدام به بزرگان مورد اعتقاد اهل سنت بنا کند به بدویبراه گفتن؛ نادرست و برخلاف سیره ائمه است

(<http://farsi.khamenei.ir/speechcontent?i d=34429>)

با وجود اینکه امروزه اهل سنت برخلاف رویه بنی امیه، سبب امام علی (ع) را از خطوط قرمز مذهب خود می شمرد، اقدامات برخی از جریان های ضد تقریب داخلی و خارجی در جانب شیعی سبب شده است جریان ضد تقریب درونی اهل سنت با نادیده انگاشتن حجم گسترده اقدامات تقریب گرایانه اندیشمندان سیاسی و مذهبی جهان تشیع، همچنان بر رویکردهای ضد تقریبی خود اصرار بورزند و اقدامات اصلاح گرایانه بسیاری از باورمندان به تقریب در میان شیعیان را خدعه و در راستای عقیده تقیه آنان معرفی کنند.

با وجود توجه شایان مسلمانان به مسئله هم گرایی و پرهیز از اختلافات مذهبی، همواره گروه کوچکی در درون امت اسلامی بر آن بوده اند تا با دلایلی ناموجه، مسئله تقریب مذاهب اسلامی را امری حاشیه ای و مضر برای عالم اسلامی معرفی کنند. گرچه مخالفت گونه های مختلف جریان ضد تقریب از شدت یکسانی برخوردار نیست، وجه مشترک همه آنان دشمنی با تشیع و نپذیرفتن آن به منزله پاره ای از جهان اسلام است. جریان ضد تقریب در درون اهل سنت که عمدتاً سلفیان را شامل می شود، همواره مسائل اختلافی تاریخی را عاملی برای ناممکن جلوه دادن هر نوع تقریب دانسته اند. این جریان که تحلیل دقیقی از تقریب مذاهب و الزامات آن نداشته، با نفی هرگونه تعاملی با تشیع، به معضلی برای جهان اسلام تبدیل شده است. این جریان، تقریب را به معنای یکسان سازی فکری و فرهنگی همگان مطابق با معتقدات خود می داند و به دلیل محال بودن چنین امری، از تقریب امت اسلام حمایت نکرده و هزینه های جبران ناپذیری بر جوامع اسلامی تحمیل کرده اند. مسائل سیاسی و مقابله با آرمان های انقلاب اسلامی ایران در ترویج تشیع و واکنش به موضع گیری ها و اقدامات تفرقه انگیز برخی از غالیان و مخالفان جریان تقریب در درون مذهب تشیع در داخل و خارج ایران، دست آویزی برای تشدید مخالفت های این جریان بوده است. تمرکز بر اختلافات و توجه نداشتن به مشترکات و در نتیجه، ریشه ای دانستن اختلافات فریقین و گمراه دانستن شیعیان و بدبینی افراطی در منسوب کردن هرگونه اقدامات ضد تقریبی به مجموعه شیعیان و یک جانبه نگری و فرافکنی در بیان معتقدات شیعی مانند مخالف شمردن شیعیان با اسلام و هم نوایی با دشمنان از جمله مکانیزم های توجیه مخالفتشان با موضوع تقریب است که مطابق با ذهنیت تعصب آلود خودشان در ذهن مخاطب و بر جهان تشیع تحمیل می کنند. نگاه تاکتیکی و مقطعی بر حسب منافع گروهی و نادیده انگاری اقدامات تقریب گرایانه اندیشمندان شیعی و اقدامات ضد تقریبی درونی خود همراه با تمرکز منفی نسبت به باورهای شیعی و توجیه همان مسائل در باورهای درونی خود و نیز تعمیم اقدامات تقریب زدای

۱۴- بشارتی‌راد، حسن، (۱۳۹۳)، «جریان شناسی تقریب مذاهب اسلامی بخش دوم»، پژوهش‌های منطقه‌ای، شماره ۱۱، صص ۴۲-۱۵.

۱۵- بهادری، خدارحم، (۱۳۸۵)، «متن کامل مناظره تلویزیونی دکتر یوسف قرضاوی و آیت‌الله هاشمی رفسنجانی»، ندای اسلام، شماره ۲۸، صص ۶۲-۵۳.

۱۶- تسخیری، محمدعلی، (۱۳۹۱)، رسالت ما تقریب در اندیشه وحدت در عمل، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.

۱۷- جارالله، موسی، (۱۳۶۹ق)، الوشیعه فی نقد عقائد الشیعه، بی‌جا، مطبعه الکیلانی.

۱۸- جرجیسی، خالد، (۱۴۳۰ق)، فتاوی علماء البلد الحرام، ریاض، مکتبه الملک فهد.

۱۹- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۹)، تسنیم تفسیر قرآن کریم، تحقیق حیدرعلی ایوبی، و دیگران، قم، نشر اسراء، چاپ چهارم.

۲۰- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۸)، اسلام و روابط بین‌الملل، تحقیق سعید بندعلی، قم، نشر اسراء.

۲۱- جوهری، اسماعیل، (۱۳۹۹ق)، تاج اللغه و صحاح العربیه، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، دارالعلم للملایین، بیروت.

۲۲- جیزاوی، اشرف، (بی‌تا)، عقائد الشیعه الاثنی عشریه الرافضه، بی‌جا، دارالیقین.

۲۳- جیهان، ابراهیم، (۱۴۰۸ق)، تبذیر الظلام و تنبیه النیام، بی‌جا، رئاسه اداره البحوث العلمیه والافتاء والدعوه والارشاد.

۲۴- حسینی، ابومحمد، (۱۴۱۳ق)، اوجز الخطاب فی بیان موقف الشیعه من الاصحاب، بی‌جا، بی‌نا.

۲۵- خراشی، سلیمان، (۱۴۲۸ق)، اسئله قادت شباب الشیعه الی الحق، الطبعة الرابعه، بی‌جا، بی‌نا.

۲۶- خطیب، محب‌الدین، (۱۴۳۳ق)، الخطوط العریضه، بی‌جا، دارالمنتقی.

۲۷- خمینی، روح‌الله، (۱۴۰۴ق)، تحریر الوسیله، قم، مؤسسه نشر اسلامی، چاپ دوم.

۲۸- دشتی، محمد، (۱۳۸۲)، ترجمه نهج البلاغه، چاپ

مخالفان تقریب در تشیع به آحاد جامعه شیعی از جمله نقدهایی‌اند که بر دیدگاه‌های آنان وارد است؛ بنابراین هیچ‌کدام از دلایل ارائه شده برای مخالفت با تقریب امت اسلامی - که بر مبنای آیات قرآنی، روایات معصومین و سیره عقلا استوار است - موجه نیستند.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- ابن‌اثیر، عزالدین، (۱۳۷۴)، تاریخ کامل، برگردان محمدحسین روحانی، تهران، انتشارات اساطیر.
- ۳- ابن‌فارس، (۱۴۲۳)، احمد، معجم مقاییس اللغه، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، اتحاد کتاب العرب، بی‌جا.
- ۴- ابن‌قدمه، احمد، (بی‌تا)، المغنی و الشرح الکبیر، بیروت، دار الکتب الاسلامیه.
- ۵- ابن‌ماجه، محمد، (۱۴۱۸ق)، سنن ابن‌ماجه، تحقیق بشار عواد، لبنان، دارالجمیل.
- ۶- ابوالحسینی، رحیم، (۱۳۸۴)، «پیشگامان تقریب آیت الله بروجردی آیت اخلاص»، اندیشه تقریب، شماره ۵، صص ۹۹-۱۱۸.
- ۷- احمد، امین، (۱۴۲۷ق)، الدعوه الی التقارب مع الشیعه، سودان، بی‌نا.
- ۸- الهی‌ظہیر، احسان، (بی‌تا)، الشیعه و القرآن، لاهور، اداره ترجمان السنه.
- ۹- بحرانی، یوسف، (۱۳۷۷)، الشهاب الثاقب فی بیان معنی الناصب، تحقیق سیدمهدی رجایی، قم، محقق.
- ۱۰- بحرانی، یوسف، (بی‌تا)، الانوار الحیریه و الاقمار البدریه الاحمدیه، بی‌جا، بی‌نا.
- ۱۱- بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۱۰ق)، صحیح البخاری، مصر، وزاره الاوقاف، لجنه احیاء کتب السنه، چاپ دوم.
- ۱۲- برومند اعلم، عباس، (۱۳۹۵)، فرهنگ تقریب، تهران، انتشارات دانشگاه مذاهب اسلامی.
- ۱۳- بشارتی‌راد، حسن، (۱۳۹۲)، «جریان شناسی تقریب مذاهب اسلامی بخش نخست»، پژوهش‌های منطقه‌ای، شماره ۱، صص ۴۰-۱۳.

- ششم، قم، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین.
- ۲۹- دیاری بیدگلی، محمدتقی، (۱۳۸۷)، درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی، قم، انتشارات دانشگاه قم، چاپ دوم.
- ۳۰- راغب، حسین، (۱۴۱۶ق)، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق صفوان عنان داودی، دارالعلم و الدارالشامیه.
- ۳۱- رضا، رشید، (۱۳۶۶ق)، السنه و الشیعه او الوهابیه و الرافضه، الطبعة الثانية، قاهره، دارالمنار.
- ۳۲- رقب، صالح، (۱۴۲۴ق)، الوشیعه فی کشف شنائع عقائد الشیعه، الطبعة الاولى، بی‌جا، بی‌نا.
- ۳۳- سباعی، مصطفی، (بی‌تا)، السنه و مکانتها فی التشریح الاسلامی، بی‌جا، دارالوراق.
- ۳۴- سعید، امیر، (۱۴۳۰ق)، خریطه الشیعه فی العالم، مصر، مرکز الرساله للدراسات و البحوث الاسلامیه.
- ۳۵- سلفی، عبدالله، (۱۴۱۷ق)، من عقائد الشیعه، بی‌جا، بی‌نا.
- ۳۶- سواح، محمد، (۱۴۳۱ق)، موقف الازهر الشریف من الشیعه الاثنی عشریه، قاهره، دارالیسر.
- ۳۷- شحاته، صقر، (۲۰۱۱م)، الازهر و الشیعه الوجه الآخر شقاق و لا وفاق، مصر، اصدارالسلفیه.
- ۳۸- شفیعینیا، احمد، (۱۳۹۶)، «معن شناسی واژه تقریب»، اندیشه تقریب، شماره ۳۴، صص ۲۶-۱۳.
- ۳۹- شمرازی، زهره، (۱۴۳۳ق)، التشیع الفارسی وموقفه من المخالفین، بی‌جا، بی‌نا.
- ۴۰- صینی، سعید، (۱۴۳۱ق)، حقیقه الخلاف بین جمهور علماء المسلمین و علماء الشیعه، بی‌جا، الندوه العالمیه للشباب الاسلامی.
- ۴۱- طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۶۷)، تفسیرالمیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی تهران، نشر بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، چاپ پنجم.
- ۴۲- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصرخسرو، چاپ سوم.
- ۴۳- طبری، ابن جریر، (۱۴۲۰ق)، جامع البیان فی تاویل القرآن، تحقیق احمد محمد شاکر، ریاض، مؤسسه الرساله.
- ۴۴- عباس حسن، حسن، (۱۳۸۹)، ساختار منطقی اندیشه سیاسی اسلام، ترجمه مصطفی فضائلی، قم، مؤسسه بوستان کتاب، چاپ سوم.
- ۴۵- عفّانی، حسین، (۱۴۳۱ق)، الخمیّنی العرب حسن نصرالله، بی‌جا، دارالعفّانی، چاپ سوم.
- ۴۶- غنوشی، راشد، (۱۳۸۱)، آزادی‌های عمومی در حکومت اسلامی، ترجمه حسین صابری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۴۷- فتحی شقاقی، عزالدین، (۱۳۸۶)، شیعه و سنی غوغای ساختگی، ترجمه و مقدمه سید هادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- ۴۸- قرضاوی، یوسف، (۱۳۷۹)، دورنمای جامعه اسلامی، ترجمه عبدالعزیز سلیمی، تهران، نشر احسان.
- ۴۹- قفّازی، ناصر، (۱۴۱۳ق)، مسئله التقرب بین الشیعه و السنه، ریاض، دارالطیبه.
- ۵۰- کرکی، علی بن عبد العال، (بی‌تا)، نفحات اللاهوت فی لعن الجبت و الطاغوت، تهران، نینوا الحدیثه.
- ۵۱- مال‌الله، محمد، (۱۴۲۳ق)، مجموع مؤلفات الشیخ محمد مال‌الله فی الرد علی الشیعه الامامیه، ریاض، دارالمنتقى.
- ۵۲- محقق حلّی، جعفر، (۱۳۸۹)، شرایع الاسلام، تهران، منشورات اعلمی.
- ۵۳- معرفت، محمد هادی، (۱۳۸۸)، علوم قرآنی، چاپ دهم، قم، انتشارات تمهید.
- ۵۴- موصلی، عبدالله، (بی‌تا)، حقیقه الشیعه حتی لا ننخدع، اسکندریه، دارالایمان، چاپ دوم.
- ۵۵- مهاجر، محمد، (۱۴۳۰ق)، المخطط العالمی لنشر التشیع، بی‌جا، دارالجبهه.
- ۵۶- نجمی، احمد، (۱۴۱۹ق)، الفتاوی الجلیه عن المناهج الدعویه، بی‌جا، دارالمنهاج.
- ۵۷- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای.